

MAŁGORZATA TATAŁA

ROZWOJ UCZUĆ RELIGIJNYCH DZIECI PRZEDSZKOLNYCH BADANIA EMPIRYCZNE

WPROWADZENIE

Problematyka rozwoju uczuć religijnych dzieci przedszkolnych stanowi ważne i rzadko podejmowane zagadnienie. Niniejszy artykuł podejmuje badania, których celem jest próba uzyskania odpowiedzi na pytanie: jakie rodzaje uczuć religijnych występują u dzieci i jak się one zmieniają wraz z wiekiem dziecka? W pierwszej części artykułu przedstawi się problematykę uczuć religijnych, w drugiej opis badań, którą stanowiły wywiady z dziećmi i ich matkami na temat uczuć religijnych dziecka. Zbadano 90 dzieci, po 30 w 4., 5. i 6. roku życia. Analizie poddano uczucia religijnej radości, miłości, ciekawości, smutku i strachu. Ostatnia część artykułu zawiera omówienie wyników badań.

PROBLEMATYKA UCZUĆ RELIGIJNYCH

Zainteresowanie problematyką uczuć stale wzrasta, świadczy o tym literatura podejmująca to zagadnienie (Frijda, 1986; 1988, 1992; Maruszewski i Ścigała, 1995; Zagórska, 1994; 1996; Dąbrowski, 1996; Goleman, 1997). Trudno znaleźć jednoznaczne określenie emocji oraz uczuć i można bez końca spierać się o znaczenie tych słów. Generalnie istnieje tendencja do formułowania definicji w sposób, który uwydatnia interesujące dla badacza aspekty emocji. *Fizjologowie*, określając emocje koncentrują się na reakcjach fizjologicznych (physiological reactions), *behawioryści* na zachowaniach emocjonalnych (arousals), a *teoretycy kognitywni* akcentują zna-

czenie poznawczej oceny (cognitive appraisal). Stąd zjawiska emocjonalne w zależności od orientacji teoretycznometodologicznej są ujmowane jako specyficzny rodzaj procesów fizjologicznych, jako regulatory działania lub fakty świadomości.

W literaturze anglojęzycznej, termin emocje występuje najczęściej, choć odnosi się do tych wszystkich zjawisk, które w naszej kulturze przyjęło się uważać za uczucia, a nawet uczucia *wyższe*. M. Grzywak-Kaczyńska (1988) określa je jako trwałe i uświadomiony stosunek do otaczającej rzeczywistości, które w porównaniu z emocjami, charakteryzują się mniejszą intensywnością i są bardziej trwałe. Do uczuć wyższych należą m. in. uczucia estetyczne, moralne i religijne. Uczucia estetyczne czynią jednostkę zdolną do radości z bezinteresownego kontaktu z każdą formą piękna. Uczucia moralne są związane z przyjmowaniem przez jednostkę norm społecznego współżycia.

Uczucia religijne najogólniej można rozumieć jako zespół przeżyć manifestowanych i uświadamianych przez człowieka w sytuacji świadomego i pozytywnego odniesienia do Transcendencji, Boga, Absolutu, bóstwa, *sacrum*. Tworzą one jeden z 8 parametrów w modelu religijności zaproponowanym przez Cz. Walesę (w druku), na który składają się: (1) świadomość religijna, (2) uczucia i (3) decyzje religijne, (4) więź ze społecznością osób wierzących, (5) praktyki religijne, (6) moralność religijna, (7) doświadczenia religijne oraz (8) formy wyznania wiary. Uczucia religijne przejawiają się najbardziej w dziedzinie doświadczenia religijnego, ale również jako aspekty ekspresywne w dziedzinie praktyk religijnych, więzi z uczestnikami danej wspólnoty religijnej, w dziedzinie decyzji religijnych, moralności religijnej, a nawet w dziedzinie świadomości religijnej, co stanowi bliższy kontekst występowania i funkcjonowania uczuć religijnych.

Każdy z wyodrębnionych parametrów religijności ujmuje w jakiejś mierze wszystkie trzy aspekty psychiki czy aktywności człowieka, a więc poznanie, ustosunkowanie i działanie. Poznanie wpływa na ocenę dając niejako inne widzenie przedmiotu, rzeczy czy sytuacji, dostarcza jakościowych różnic między uczuciami, jest odpowiedzialne m.in. za bogactwo i różnorodność życia uczuciowego, przez co uczucie religijne ulega w znacznej mierze modyfikacji. Obok poznania, wrażliwość religijna wydaje się stanowić warunek *sine qua non* zaistnienia uczuć religijnych (Watts & Williams, 1996). Uczucia religijne mieszczą się również w ustosunkowaniu do Boga oraz w działaniu zmierzającym do kontaktu z Nim. Komponent czy aspekt uczuciowy tych dziedzin wyraża się poprzez ekspresję towarzyszącą różnym formom zachowania, a zwłaszcza wypowiedziom i działaniu.

O uczuciach religijnych można mówić w sensie szerokim i wąskim. Temu drugiemu rozumieniu poświęcony będzie niniejszy szkic. W przypadku podejścia pierwszego zwraca się uwagę na to, że są one właściwe każdemu człowiekowi, zakładając, że każdy człowiek jest w szerokim sensie *religijny*, czyli posiada jakiś stosunek do

wartości transcendentnych i w związku z tym może potencjalnie przeżywać uczucia religijne (por. Chlewiński, 1991).

W. Borowski (1920) określa uczucia religijne jako pewien zespół stanów świadomości, wynikających z przekonania istnienia wyższego porządku świata, który jest niedostępny empirycznemu poznaniu. J. Fanciulli (1931) uważa, że uczucia religijne są wrodzone i mogą występować choćby w formie zarodkowej u dziecka. Jako argument podaje przykład dziecka wychowywanego w oderwaniu od treści religijnych, u którego zauważono dążenie ku bóstwu i tworzenie się pewnych nawyków, którym towarzyszyły wzruszenia religijne. Zdaniem J. Pastuszki (1957) uczucia religijne są właściwe każdemu człowiekowi, choć niekiedy można ich nie zauważyć ze względu na niewielkie ich natężenie, albo przez to, iż zwracają się ku fałszywemu przedmiotowi lub stają się wyłącznie refleksami przeżyć poznawczych. O religijnym, bądź pozareligijnym charakterze uczuć można rozstrzygnąć posługując się pozostałymi komponentami religijności, zwłaszcza świadomością czy doświadczeniem religijnym.

Do zagadnień najbardziej podstawowych należy problem kryteriów, dzięki którym można uznać, że dane uczucie jawi się jako religijne i że różni się ono od wszystkich pozostałych uczuć. Problem ten można ująć również w pytaniach: (1) Jakie są względnie niezależne dziedziny, sfery, wymiary czy parametry uczuć religijnych, które określają ich strukturę? (2) Jakie są specyficzne dla przeżyć wyższych wskaźniki, które operacyjnie prowadzą się do kryteriów zaklasyfikowania albo określenia danych uczuć jako religijne?

Odpowiadając na powyższe pytania należałoby zwrócić uwagę na fakt, iż specyfiką uczuć religijnych, czymś, co je odróżnia od wszystkich innych emocji jest to, że odnoszą się one do rzeczywistości, która wykracza poza świat dostępny zmysłowemu, empirycznemu poznaniu, mają one odniesienie do Boga (Duprè, 1991). Uczucia religijne przeżywane w relacji człowieka do Boga, wzbogacają doświadczenie kontaktu z rzeczywistością nadprzyrodzoną i przyczyniają się do lepszego jej poznawania. Strona przedmiotowa uczuć religijnych na terenie psychologii nie jest oczywista, jest niedostępna bezpośredniemu poznaniu. Jedynym, co można powiedzieć jest to, że uczucia *wykazują* – i to w szczególności, doświadczalny sposób – istnienie wartości transcendentnych (por. Rusecki, 1989). Zależnie od przekonań i reprezentacji poznawczych na temat transcendencji, człowiek kształtuje swoje relacje do Boga.

Uczucia religijne biorąc swój początek z pozytywnej relacji człowieka do Boga wywierają wpływ na intensywność tych przeżyć. Dotyka się tu czegoś, co dla uczuć religijnych wydaje się być najbardziej istotne, znamienne i co je odróżnia od czysto somatycznej reaktywności. Zwraca się tu uwagę nie tyle wartość przeżycia, ile przeżycie wartości transcendentnych. Przeżywanie Boga jako Istoty Nieskończonej bu-

dzi uczucia podziwu i nadziei, natomiast jako Miłość – rozbudza uczucia miłości, radości, szczęścia, wdzięczności i zachwyty religijnego.

Przedmiotem dalszych rozważań będzie próba zdefiniowania i klasyfikacji uczuć religijnych.

OKREŚLENIE UCZUĆ RELIGIJNYCH

Wobec powyższych stwierdzeń należałoby dla potrzeb niniejszych rozważań zaproponować określenie uczuć religijnych jako czasowo-sekwencyjnych, dynamicznych i kompleksowych kompozycji wielu współdziałających komponentów ludzkiego zachowania.

Uczucia te: (1) mają jakości pozytywne lub negatywne (tzn. jakości o charakterze przyjemności lub przykrości) i określoną intensywność, którą poprzedza oszacowanie wartościujące (cognitive evaluation); (2) powstają w sytuacji osobistej i pozytywnej relacji człowieka do Boga (sytuacja ta jest swoistym *siedliskiem* uczuć religijnych); i (3) pobudzają (zwrotnie) przeżywający je podmiot do zachowań o charakterze religijnym (chodzi tu o zachowania uwewnętrznione lub zewnętrznione).

Uczucia religijne charakteryzuje:

1. przyjemnościowy charakter tych przeżyć, od wartości skrajnie dodatniej aż do ujemnej, w sensie tylko *ku* (ukazujące określoną wartość) a nie *od* w obrębie szeroko pojętej relacji z Bogiem;
2. intensywność lub nasilenie oraz treść często poprzedzone przez oszacowanie przeżywanej relacji religijnej;
3. zakotwiczenie w relacji człowieka do Boga, która wzbudza gotowość do zachowań o charakterze religijnym.

Uczucia religijne jako swoiste potencjalności człowieka i podstawa jego gotowości do określonych działań i przebiegów rozwojowych, wymagają również zwrócenia szczególnej uwagi na ich nasilenie czy intensywność.

Intensywność wzbudzonego przez określone zdarzenia uczucia religijnego koreluje pozytywnie z głębokością przeświadczenia co do tego, że są to zdarzenia rzeczywiste. Ich nasilenie warunkuje, czy dane uczucie pojawia się jako doznanie, stan lub inne przeżycie o charakterze emocjonalnym. Uczucia te są tym bardziej intensywne, im bardziej okazują się intencjonalnie wytrwałe czy nawet uporczywe, im dłużej trwają i stają się wyraźniej ustrukturyzowane. Chodzi tu o ten rodzaj nasilenia, który jest relewantny religijnie, a więc osobowo istotny w kształtowaniu zachowań, a nie o nasilenie określonej reakcji, jak np. silne doznanie głośności danego dźwięku czy wielką ekspresyjność płaczu (Walesa, w druku).

Niektórzy myśliciele i badacze, jak np. G. Allport (1988), W. James (1958) sprowadzają religijność do uczucia religijnego, różnie zresztą rozumianego. Według np. G. Allporta (1988) dojrzały sentyment religijny jest syntezą tych wszystkich czynników, których funkcją jest sensowne ustosunkowanie jednostki do całości Istnienia. Uczucie może być rozumiane jako subiektywne odczucie (przyjemne lub nieprzyjemne) czy też pobudzenie o charakterze fizjologicznym, przenoszące określone znaczenie wyrażające się poprzez różnego rodzaju ekspresje. U W. Jamesa (1958) sfera emocjonalna bardzo mocno wiąże się z doświadczeniem religijnym, a nawet się do niego sprowadza.

Warto również wspomnieć o tym, iż z jednej strony uczucia religijne są za każdym razem inne, czyli jedyne i niepowtarzalne, a więc nadają znamię nowości całemu przeżyciu religijnemu. Z drugiej zaś możemy stwierdzić, że wśród różnych uczuć religijnych pojawiają się podobne pod względem swej emocjonalnej treści, ponieważ te same, dzięki czemu przeżycia te możemy kategoryzować i ujmować w różne klasy uczuć. Pomimo tego podobieństwa, pozostaje w nich coś nowego i świeżego, co można porównać do rzeki, której koryto jest niezmiennie, natomiast płynąca w nim woda jest ciągle nowa (por. Wojtyła, 1994; Walesa, w druku).

KLASYFIKACJA UCZUĆ RELIGIJNYCH

Wskazanie i uporządkowanie uczuć religijnych byłoby trudne i wręcz niemożliwe bez pewnego modelu uczuć, w którym wyodrębnione kategorie uczuć religijnych znajdują swoje uzasadnienie. W opracowaniu uczuć religijnych jako wyjściowy posłużył model emocji zaproponowany przez K. W. Fischera, P.R. Shavera i P. Carnochana (1990), co pozwala na analizę uczuć na trzech poziomach: podstawowym (basic categories), nadrzędnym (superordinate categories) i podporządkowanym (subordinate categories). Jednak przede wszystkim, co jest szczególnie cenne z punktu widzenia prezentowanej pracy, dzięki tej propozycji istnieje możliwość rozpatrywania uczuć religijnych również na trzech poziomach: od nadrzędnych przez podstawowe do podrzędnych. Pozwala to na lepsze zrozumienie specyfiki rozwoju uczuć religijnych.

Główną formalną cechą poziomu podstawowego jest oddzielność i unikalność. Podstawowe uczucia są prawdopodobnie uniwersalne, obecne od okresu niemowlęcego, związane z ekspresją twarzą i prymitywnymi skryptami działania. Określenia tych uczuć, które używają dzieci, są typowymi pierwszymi nazwami emocji, których one się uczą, a słowa związane z nimi występują w wielu kulturach. Na tym poziomie można wyróżnić takie uczucia religijne, jak: radość, miłość, ciekawość, zaufanie, smutek, strach.

Na poziomie nadrzędnym wyróżnia się kategorie uczuć przyjemnych i przykrych, niesprowadzalnych jednak do uczuć typu *do* i *od* sacrum. Religijne uczucia przyjemne uwarunkowane są zdarzeniami, które ułatwiają osiągnięcie celu, jakim jest jak najściślejsza więź z Bogiem. Źródłem uczuć przykrych są zdarzenia, które zakłócają proces osiągnięcia tego celu.

Zbiór podporządkowanych kategorii uczuć religijnych jest zasadniczo otwarty. Obejmuje bardziej złożone i wytworzone społecznie uczucia odnoszące się do konkretnych sytuacji religijnych oraz uwarunkowań życiowych, dookreślonych przez poziom rozwoju przeżywających je osób.

PROBLEM

W świetle tego, co zostało powiedziane, podstawowym problemem pracy jest próba określenia, jakie rodzaje uczuć religijnych występują u dzieci w 4. 5. i 6. roku życia?

Odpowiedzi na powyższe pytania należałoby szukać odwołując się do psychologii poznawczo-rozwojowej o orientacji ekologicznej. W tej koncepcji przyjmuje się, że głównym czynnikiem rozwoju uczuć religijnych są struktury poznawczo-orientujące jako regulujące zachowanie. Rozwój poznawczy zapewnia coraz lepszą i bardziej stabilną równowagę z otoczeniem fizycznym i społecznym. Osiągnięcie takiej równowagi oznacza zdolność do antycypowania i kompensowania zmian zachodzących w środowisku. Zdolność do zachowania się adaptacyjnego, które J. Piaget rozumie jako stan równowagi w relacjach między jednostką i otoczeniem, oznacza osiągnięcie poznania (por. Vasta, 1995).

Ponieważ czymś najbardziej zasadniczym dla rozwoju uczuć religijnych dziecka jest środowisko wychowawcze, a szczególnie rodzina, stąd wydaje się słusznym sięgnięcie do inspirujących idei rozwojowej psychologii ekologicznej. Przedmiotem badań psychologii ekologicznej jest szeroko pojęta aktywność człowieka oraz jego rozwój psychiczny pod wpływem naturalnego środowiska. Akcentuje się w niej potrzebę badania zachowania się dziecka w jego warunkach naturalnych ze zwróceniem uwagi na aspekt treściowy (a nie tylko formalny) rozwoju, pokazując znaczenie, jakiego nabierają określone procesy psychiczne, dzięki określonym wypełniającym je treściom (chodzi przede wszystkim o treści religijne). Otoczenie o orientacji ekologicznej jest pojmowane jako zbiór wzajemnie zawartych struktur, każda wewnątrz następnej: od bezpośredniego otoczenia, jak np. dom rodzinny (mikrosystem) aż do otoczenia, w które rozwijająca się osoba może nigdy nie wchodzić, ale w którym zachodzą zdarzenia dotyczące tej osoby (makrosystem) (por. Bronfenbrenner, 1970; Koziński, 1991; Elias, 1993; Tyszkowa, 1993).

METODA

Osoby badane

Badaniem objęto 90 dzieci, po 30 dzieci w wieku 4, 5 i 6 lat. Ze względu na to, że przedmiotem pracy są uczucia religijne, do badań wybierano takie dzieci, których rodzice są zainteresowani ich wychowaniem religijnym. W badaniach najczęściej brały udział rodziny należące do różnych katolickich wspólnot religijnych, wskazane przez sędziów kompetentnych. Umiejętne, radosne przekazywanie treści religijnych i wprowadzanie dziecka do praktyk religijnych w sposób atrakcyjny, warunkuje prawidłowy i pogodny rozwój życia uczuciowego. Wydaje się, że warunkiem szczególnie sprzyjającym dla rozwoju uczuć religijnych jest autentyczna religijność rodziców i innych osób tworzących rodzinę. Rodzice dostarczają odpowiednio dostosowane do mentalności dziecka wiadomości religijne, przekazują pierwsze wzorce postępowania, ukazują wartości religijne oraz przyzwyczajają dziecko do wykonywania pewnych elementarnych praktyk religijnych. Doniosłe są nie tylko celowe zabiegi wychowawcze skierowane wprost do dziecka, ale sposób i charakter wzajemnych oddziaływań.

Metoda i sposób prowadzenia badań

Na podstawie wyżej przedstawionego określenia uczuć religijnych oraz opisu poszczególnych uczuć w literaturze psychologicznej (Grzesiuk, 1995; Dąbrowski, 1996; Goleman, 1997), 3-osobowy zespół sędziów kompetentnych identyfikował w obrębie zebranych danych poszczególne uczucia. Zastosowano metody, które pozwoliły na zebranie informacji, by za ich pomocą w miarę możliwości jak najdokładniej opisać badane zjawisko. Metody te to wystandaryzowany wywiad z dzieckiem i matką. Informacje uzyskane od matki na temat zaobserwowanych uczuć religijnych dziecka stanowią metodę komplementarną do wywiadu z dzieckiem. Wywiad z dzieckiem polegał na rozmowie o charakterze indagacji (piagetowska metoda eksploracyjno-krytyczna) na tematy związane z kolejno przedstawianymi obrazkami o treściach religijnych. Poprzez prezentację obrazków, co miało m. in. na celu otwieranie, podtrzymywanie i zamykanie interakcji, przywołuj się u dziecka treści religijne dotyczące interesujących nas uczuć. Uczucia te mogą pochodzić od myślowych przedstawień, mogą być także wywołane przez słowa, co w nawiązaniu do Piageta oznacza, że wywoływane być mogą przez reprezentacje zmysłowego poznania. Piaget bowiem wiąże to zjawisko z okresem tzw. działaniowo-symbolicznym. Dziecko może reprezentować w sobie określone wydarzenia, które nie są aktualnie obecne, ale zaznaczają się w wyobrażeniach i jego przypomnieniach. Dzięki obrazo-

wo-myślowym przedstawieniu możliwe jest także antycypowanie przez dziecko pewnych sytuacji i stąd mogą powstać u niego określone uczucia. Zaliczenie konkretnej wypowiedzi wskazującej na określony rodzaj

uczucia religijnego wymagało analizy religijnego kontekstu, co stanowi dane dla badacza oraz reprezentację określonego uczucia religijnego przejawiającego się w formie intelektualnej. Były to różne formy rozumienia uczuć, przyjmowania perspektywy osób przedstawionych na obrazkach i ich uczuć (wyobrażonych) jak również przez dziecko współprzeżywanych. Te wszystkie przejawy potraktowano łącznie wiedząc o tym, że niektóre przejawy były bardziej inne mniej intensywne z punktu widzenia doznawania przez dziecko tych uczuć. Informacje o rozwoju uczuć religijnych uzyskano na skutek porównań wypowiedzi dzieci 4, 5 i 6-letnich.

WYNIKI BADAŃ

Na wyniki badań złożyły się wypowiedzi dzieci oraz ich matek tworząc komplementarny zbiór danych dotyczących uczuć religijnych.

W badaniach wyodrębniono uczucia religijne przyjemne i przykre, a w ich obrębie różne kategorie uczuć na poziomie podstawowym i podporządkowanym. Psychologicznej analizie poddane zostaną kategorie uczuć: radości, miłości, ciekawości, smutku i strachu.

Obrazują to Ryc. 1. i Ryc. 2.

Uczucia radości

Uczucia te wyraźnie zaznaczyły się u dzieci we wszystkich badanych grupach wiekowych. Obserwuje się wraz z wiekiem wzrost częstotliwości wypowiedzi dzieci odnoszących się do uczucia religijnej radości. Dla dzieci w wieku 4 lat wynosi ona 28.3%, w wieku 5 lat 33.3%, w wieku 6 lat 38.4%. Różnica w zwiększaniu się wypowiedzi dotyczących radości między dziećmi 4 i 6-letnimi niewątpliwie wiąże się ze wzrostem zdolności poznawczych u dzieci szczególnie od 5 r. ż., z rozwojem procesów werbalizacji, lepszą znajomością przez 6-letnie dziecko nazwy uczucia radości, co pozwala na częstsze jej komunikowanie.

Dzieci 4-letnie dla wyrażenia uczuć przyjemnych używają zwrotów: *jestem radosny, jest im dobrze, czują się dobrze, są zadowoleni* (co przyporządkowano poziomowi podstawowemu). Dzieci 5 i 6-letnie wraz ze wzrostem percepcji i rozumienia określają swoje przeżycia w sposób bardziej złożony, także ich emocje stają się bardziej złożone i to kwalifikuje je do poziomu podporządkowanego. Bogactwo przeżyć dziecka odzwierciedlają wówczas wypowiedzi wskazujące na: zachwyty,

poczucie bezpieczeństwa, radosną perspektywę, odczuwanie żywej obecności Boga. Dzieci ujmują zachwyty w słowach: *Jezus zmartwychwstał* (Błażej, 4 lata), *jak powstał Pan Bóg i wszyscy spoglądając na to, jakie On cuda robi* (Jasio, 5 lat). Poczucie bezpieczeństwa wyraża się natomiast w takich zwrotach, jak: *są szczęśliwi, bo mają rodzinę* (Grzesio, 6 lat), *bo Pan Jezus ma dach nad głową* (Ewa, 5 lat). Uczucie radości przejawia się również w radosnej perspektywie, np. *jak będę w niebie, to będę dobry* (Piotruś, 5 lat) i odczuwaniu żywej obecności Boga, *bym był bardzo radosny, bo bym był z Panem Bogiem* (Szymek, 5 lat), *bym widziała Jezusa na własne oczy* (Małgosia, 5 lat). Radość z obecności Boga określa sposób funkcjonowania dziecka i przyczynia się do bardziej pogłębionych relacji w kierunku *Sacrum* (Waleś, w druku).

Wzrost zdolności poznawczych szczególnie od około 5 r.ż., przyczynia się do tego, że dziecko jest zdolne rozróżniać pomiędzy sobą a otoczeniem i wiązać swoje uczucia. Patrząc z naszego punktu widzenia oznacza to, że rozumienie uczuć przez dzieci przedszkolne szybko przesuwa się poza proste emocje (the simpler emotions) i zdobywają one częściowe rozumienie, konceptualizację bardziej złożonych uczuć, które zaklasyfikowano do poziomu podporządkowanego. Pod koniec wieku przedszkolnego język dziecka zbliża się pod wieloma względami do języka osób dorosłych. Dzięki temu istnieje możliwość przekładu języka uczuć na werbalny i dziecko potrafi powiedzieć o swoich przeżyciach, jak również o tym, co czuje (por. Kielar-Turska, 1995). Uczucia religijne *mówią* o konkretnych przeżyciach dziecka, które miały miejsce w jego życiu. Uczucia radości dzięki rozwijającej się mowie stają się coraz bardziej uświadamiane przez dziecko, co sprzyja ich adekwatnemu nazywaniu i komunikowaniu. Dopiero dziecko między 5 a 6 rokiem życia nabywa zdolności korzystania z przeszłych doświadczeń, dzięki rozwojowi myślenia wyobraźniowego. Swoją wypowiedzią dziecko nie obejmuje wszystkiego, co spostrzega i co się wokół niego dzieje, lecz mówi i myśli wybiórczo w stosunku do tego wszystkiego, co w danej chwili mu się prezentuje i co zostało przez nie spostrzeżone. Nie wypowiada ono również wszystkiego o czym pomyślało, lecz mówi tylko to, co w danej sytuacji wydaje się ważne i tego warte, by kogoś o tym powiadomić. W wypowiedziach dziecka wyrażane są obok myśli, pragnienia i dążenia oraz różne budzące się w nim uczucia (Szuman, 1968).

Na podstawie wypowiedzi matek można zauważyć tendencję wzrostową u dzieci 4 i 5-letnich, co stanowi odpowiednio 28.7% i 40.7%, zaś u dzieci 6-letnich częstotliwość wypowiedzi dotyczących radości zmniejsza się i wynosi 30.6%. Opinie matek na temat uczuć religijnych dziecka mają charakter retrospektywny i obejmują ważne wydarzenia z życia religijnego dziecka, np. chrzest młodszej siostry i związaną z tym wydarzeniem radość, jaką dziecko przeżywało. Można stąd wyprowadzić wniosek, że dziecko nie ujawnia wszystkich swoich przeżyć religijnych przed rodzi-

cami. Wraz z wiekiem, w miarę bogacenia się systemu poznawczego, wzrasta zdolność do świadomego przeżywania uczuć i większej ich samokontroli.

Z wypowiedzi matek wynika, że radość przejawia się we wdzięczności Bogu za świat, za rodziców, za wysłuchanie modlitw, za uczestnictwo w modlitwie. Matki odtwarzają takie wydarzenia o charakterze religijnym, które są trudne do uchwycenia w czasie wywiadu z dzieckiem. Ekspresja uczuć religijnych wyraża się w ogólnym ożywieniu, zwiększeniu zapału i entuzjazmu u dzieci. Radość jest widoczna również w zaangażowaniu dzieci w wydarzenia roku liturgicznego, na co wskazuje podniosłe uczestnictwo w celebracji m.in. świąt Bożego Narodzenia czy Wielkiej Nocy. Uczucie radości wynika również z zaspokojenia ciekawości religijnej, z możliwości poznawania Pana Boga, czytania Biblii, oglądania opowieści biblijnych.

Ważnym źródłem radości są kontakty społeczne związane z treściami religijnymi, jakimi dorośli obdarzają dziecko, a także płynąca z ich strony aprobatą jego działań wyrażona werbalnie czy za pomocą gestu. Radość prowadzi do zwiększenia zapału i entuzjazmu, pobudza dziecko do większej aktywności, co również przyczynia się do utrwalania danego zachowania.

Uczucia miłości

Miłość zajmuje centralne miejsce w życiu człowieka, nadaje mu sens, jest głównym dynamizmem motywującym jego zachowanie, stanowi siłę, która organizuje życie. Miłość jest formą pozytywnego ustosunkowania się kogoś czy czegoś – ustosunkowania *ku*. Można by najogólniej określić uczucie miłości jako pozytywne ustosunkowanie się człowieka do jakiegoś obiektu, które wyraża się specyficznym upodobaniem sobie w nim. W naszym przypadku upodobanie to odnosi się do Boga oraz wartości religijnych. Miłość wyraża kształtującą się w psychice człowieka strukturę poznawczo-emocjonalną w formie utrwalonych śladów różnych przeszłych przeżyć. Te utrwalone ślady, czyli kształtująca się struktura, pozwalają na odpowiednie przeżycie, które M. Grzywak-Kaczyńska (1988) określa jako uczucie miłości.

Wypowiedzi dzieci dotyczące uczucia miłości wykazują tendencję malejącą, odpowiednio dla 4 -latków 40%, 5 -latków 32% i 6 -latków 28%. Na podstawie danych wyodrębniono wiele form miłości, które sprowadzono do trzech kategorii:

1. miłości do Boga (zamiast nazwy Bóg dzieci często używały imienia Jezus) *kocham Pana Jezusa, czuję wielką miłość do Pana Jezusa* (Jasio, 4 lat);
2. miłości Boga do człowieka, *Pan Jezus bardzo wszystkich ludzi kocha i umarł dla nas na krzyżu* (Szczepan, 6 lat).
3. do innych ludzi: *kocham moją siostrę, bo razem idziemy do Pana Jezusa* (Ania, 6 lat).

Matki zauważały miłość u swoich dzieci wyrażaną w czasie modlitw, np. *Panie Jezu kocham Cię, jesteś w moim sercu* (Jasio, 4 lata), podczas zabaw o tematyce religijnej, przy układaniu piosenek dla Pana Jezusa: *Idą dzieci do Pana Jezusa i bardzo Go kochają, idą i idą i bardzo Go kochają* (Natalia, 6 lat), oraz przy wykonywaniu dla Pana Boga laurek i rysowaniu scenek biblijnych.

Obok wspomnianych kategorii pojawią się uczucia miłości z odniesieniem do najbliższej rodziny, a mianowicie: miłość ojcowska, matczyzna, miłość dzieci do rodziców, miłość pomiędzy rodzeństwem i krewnymi, co jest widoczne we wzajemnym zrozumieniu lub gotowości niesienia pomocy. Wyraża się ona w bezinteresowności (altruizmie), wzajemnym zrozumieniu, w modlitwie, np. o zdrowie dla taty. Te pozytywne odniesienia przekształcają się w pewne stałe sposoby ustosunkowań do ludzi i różnorodnych sytuacji życiowych. Zdolność do miłości nie jest czymś, co jednostka niejako otrzymuje w gotowej formie, ale zdolność ta kształtuje się stopniowo, przede wszystkim w okresie dzieciństwa. Korzystnym podłożem dla rozwoju uczuć miłości jest atmosfera domu rodzinnego pełna ciepła i życzliwości. Przekonanie, że inni się nim zajmują oraz umiejętność odwzajemniania tego uczucia, których pragnie od innych, stanowi ważny czynnik zapewniający poczucie bezpieczeństwa. Zaspokojenie potrzeby miłości jednocześnie mobilizuje jej rozwój, umożliwiając koncentrację na potrzebie samorozwoju (Braun-Gałkowska, 1986).

Uczucia ciekawości

W wypowiedziach matek obok uczuć, które wystąpiły również u dzieci, dodatkowo pojawiło się uczucie ciekawości religijnej. Częstotliwość wypowiedzi wskazujących na uczucia ciekawości religijnej wynosi 32.6% u dzieci 4-letnich, 36% u 5-latków i 31.4% w grupie dzieci najstarszych. Zbliżone wyniki można tłumaczyć tym, że wraz z wiekiem, dziecko zdobywa więcej informacji o rzeczach i zjawiskach, które je otaczają. Uczucia te mogą wynikać m. in. z braku określonych wiadomości religijnych czy niezrozumienia sensu praktyk religijnych, co wyraża się w pytaniach typu *Jak Pan Jezus się schował w takiej komunii?* (Michał, 6 lat). U dziecka występuje silna potrzeba poznawania, dociekania, o czym świadczą pytania dziecka dotyczące życia religijnego, jak np.: *Co to jest Trójca Święta?, Co to jest owoc życia?, Jak jest w niebie?*

W omawianym okresie rola informacji jest ważna ze względu na fakt, że dziecko przejawia szczególne zainteresowanie światem, w którym żyje. Dlatego też rodzice poprzez określone zabiegi wychowawcze mogą przyczyniać się do przybliżenia swojemu dziecku rzeczywistości transcendentnej.

Obok przyjemnych uczuć religijnych przeżywanych przez dziecko, rozwijają się również uczucia odczuwane jako przykre. Źródeł przykrości może być wiele, ale chyba najbardziej istotne są te, które wywołują u dziecka smutek i strach.

Uczucia smutku

Doświadczenie smutku następuje wówczas, gdy zgodnie z oceną negatywne zdarzenie dokonało się, które nie może być usunięte lub odwrócone.

Liczba wypowiedzi dzieci dotyczących smutku wykazuje tendencję wzrostową i wynosi u dzieci 4-letnich 20%, 5-letnich 25.7%, 6-letnich 54.3 %. Z danych uzyskanych od matek można stwierdzić również pojawianie się tendencji wzrostowej, która przyjmuje odpowiednio dla 4-latków 27.6%, dla 5-latków 29.9% i dla 6-latków 42.5%. Zjawisko to można tłumaczyć tym, iż w miarę rozwoju psychicznego dziecka coraz większego znaczenia zaczyna nabierać pamięć, która w końcowej fazie okresu przedszkolnego przejawia zaczątki pamięci dowolnej. Wówczas możliwym staje się przypominanie zdarzeń, które minęły, a których obraz czy wyobrażenie dziecko posiada w pamięci (wygasanie przykrych uczuć następuje z trudem i powoli). Dzięki temu nabywa ono zdolności do korzystania z przeszłych doświadczeń, przez co staje się bardziej zdolne do refleksji nad własnymi uczuciami.

Uczucia smutku wynikają z dotychczasowych przeżyć religijnych dziecka, związanych m.in. z wydarzeniami roku liturgicznego. Dziecko przejawia emocjonalną wrażliwość i przeżywa smutek w sytuacji męki i śmierci Pana Jezusa: *jest mi smutno, bo Pan Jezus umarł na krzyżu* (Ania, 5 lat); *byłoby mi smutno, bo nie żyje mój Pan Jezus* (Milena, 5 lat). Obok smutku pojawia się uczucie samotności; *smutno jest bez Pana Jezusa* (Agnieszka, 4 lata), *jest smutno Panu Jezusowi, bo nie ma uczniów* (Rafał, 6 lat). Dziecko jest bardzo wrażliwe i głęboko przeżywa wszelkie akty niesprawiedliwości. Dlatego też odczuwa złość, bunt, gniew w sytuacji męki i śmierci Jezusa, co wyraża się następująco: *to niesprawiedliwe, że taki dobry Jezus został ukrzyżowany* (Mateusz, 6 lat). Tego typu wypowiedzi określono jako uczucie niesprawiedliwości. Wydaje się, że uczucie niesprawiedliwości może być powiązane z rozwojem moralnym i społecznym, przypadającym na ostatnią fazę wieku przedszkolnego. Kolejne uczucia z poziomu podporządkowanego tworzą: *współczucie – oni są smutni, bo Jego boli; ona smuci się; te gwoździe są strasznie duże i krew leci* (Mateusz, 6 lat) oraz *uczucie żalu*. O występowaniu tej ostatniej kategorii mówiły głównie matki, które widziały u dziecka skruchę wyrażającą się m.in. w przeproszaniu Pana Jezusa za bycie niegrzecznym czy inne niewłaściwe zachowania.

Na wzrost uczucia smutku dzieci sześciolletnich może wpływać rozwój myślenia logicznego i wybieganie myślą poza aktualną sytuację. Dziecko znając niektóre relacje przyczynowo-skutkowe antycypuje skutki swojego działania, co na przykład przejawia się w uczuciu żalu. Wzrost liczby wypowiedzi dotyczących omawianego uczucia wyraźnie zaznacza się u sześciolatków.

Uczucia strachu

Strach jako obiektywne przeżywanie przykrości towarzyszy dziecku podczas całego rozwoju. Niewiele można spotkać sytuacji religijnych, które wywołują u dziecka strach. Przekonanie, że wiek przedszkolny jest okresem największego nasilenia emocji strachu i rozmaitych lęków okazało się nieuzasadnione na tle dokładniejszych badań, przeprowadzonych m.in. przez Jersilda i Holmesa (por. Przetacznikowa, 1986). Stwierdzono, że przeciętna częstotliwość strachu maleje od około 4 roku życia. Z wiekiem strach przesuwają się w sferę wyobraźni. Dzieci obawiają się braku akceptacji ze strony rówieśników, osamotnienia, drwin, odrzucenia i odrzucenia. Także i w naszych badaniach u dzieci wskaźnik wypowiedzi dotyczących uczucia strachu wykazuje tendencję malejącą wraz z wiekiem dziecka i wynosi dla dzieci 4-letnich 37.7%, dla 5-letnich 35.9%, a dla 6-letnich 26.4%. Uczucie strachu najczęściej związane było z obrazkiem przedstawiającym Pana Jezusa z uczniami w łodzi podczas burzy, co wyrażało się m. in. w słowach: *oni się bali, uczniowie czuli strach*. W przeżywaniu uczuć strachu w konkretnych sytuacjach religijnych wyróżniono dwa zbioru kategorii podporządkowanej: (1) **brak poczucia bezpieczeństwa** oraz (2) **zagrożenie, przerażenie**. O **braku poczucia bezpieczeństwa** świadczyły m.in. takie wypowiedzi dziecka, jak np.: *strasznie bym się bał i przytulał do Pana Jezusa* (Łukasz, 6 lat), natomiast **zagrożenie, przerażenie** przejawia się w wypowiedziach takich, jak np. *uczniowie są przerażeni, bo jest wielka burza* (Ania, 5 lat), *boją się, bo utoną* (Krzyś, 5 lat). Dzieci mówiły, iż uczniowie bali się, że zatoną i dlatego obudzili śpiącego Jezusa. Z tego wynika, że dzieci posiadają świadomość emocji, co m.in. wyraża się poprzez ich adekwatne nazywanie. Interesującym wnioskiem badań jest to, iż uczucie strachu nie wynika z ujmowania Boga jako karzącego sędziego. Matki nie zauważyły u swoich dzieci strachu w relacji do Boga.

DYSKUSJA I WNIOSKI Z PRZEPROWADZONYCH BADAŃ

Celem powyższych analiz była próba opisu oraz interpretacji uczuć religijnych u dzieci w wieku przedszkolnym. W wyniku przeprowadzonych rozmów z dziećmi i ich matkami wyodrębniono uczucia religijnej radości, ciekawości, miłości, smutku i strachu. Wyróżnienie pięciu podstawowych typów uczuć nie wyczerpuje całego bogactwa uczuciowości dziecka odnoszącej się do Transcendencji, a jedynie przedstawia jej najprostsze przejawy.

Rezultaty badań wykazały, że dzieci stopniowo przechodzą od przeżywania uczuć = religijnych z poziomu podstawowego na poziom podporządkowany, tworząc w ten sposób wielowymiarową przestrzeń uczuciową, na którą składają się

kompleksy doznań o różnych dominantach, jak np. radość, poczucie bezpieczeństwa, zachwyt, radosna perspektywa i odczuwanie żywej obecności Boga. Z ich różnego połączenia formują się uczucia bardziej złożone, z czego można wnioskować, że uczucia religijne są zjawiskiem bardzo złożonym, pełnym różnorodnych doznań i treści. Znacznie częściej pojawiające się uczucia radości religijnej mogą wynikać z samoistnego zapomnienia o przeżyciach negatywnych towarzyszących różnym wydarzeniom i doznaniom o charakterze religijnym, które po pewnym czasie dostrzegane są raczej pozytywnie. Zdaniem J. Kozielskiego (1991) zjawisko to zachodzi samoistnie i spontanicznie. Ponadto ogólne prawo psychicznego rozwoju mówi, że w najbardziej korzystnych warunkach znajduje się ta funkcja, która dominuje w danym okresie rozwojowym (Wygotski, 1995). Rozwijanie się religijnej radości dokonuje się dzięki pomocy rodziców w przemianie uczuć negatywnych dziecka w pozytywne, a uczuć pozytywnych – w jeszcze bardziej pozytywne. Religijność jako pozytywne ustosunkowanie do Boga wywołuje u przedszkolnego dziecka zdecydowanie więcej uczuć przyjemnych niż przykrych.

Rozwój uczuć religijnych u dzieci zależy w dużej mierze od tego, jak dzieci pojmują Boga i jakie posiadają o Nim pojęcie. Ponieważ dzieci pojmują Boga w sposób antropomorficzny, stąd też i uczucia, jakie one przejawiają do swoich rodziców, rzutują w poważnym stopniu na ich uczucia do Boga. Chciałyby one Pana Boga tak jak i swoich rodziców widzieć, słyszeć i z Nim przebywać. W rozmowie z badanymi dziećmi, dość często można było usłyszeć takie słowa: *chciałabym widzieć Pana Jezusa żywego i przytulić się do Niego* (Ania, 5), albo *byłbym uradowany, gdybym Pana Jezusa mógł widzieć i słyszeć Jego głos* (Patryk, 6). Dopiero w miarę jak dziecko nabywa zdolności poznawczych, w miarę jak poznaje lepiej otaczający je świat, zaczyna powoli, ale stale zmieniać swój stosunek do Niego, a w konsekwencji swoje uczucia.

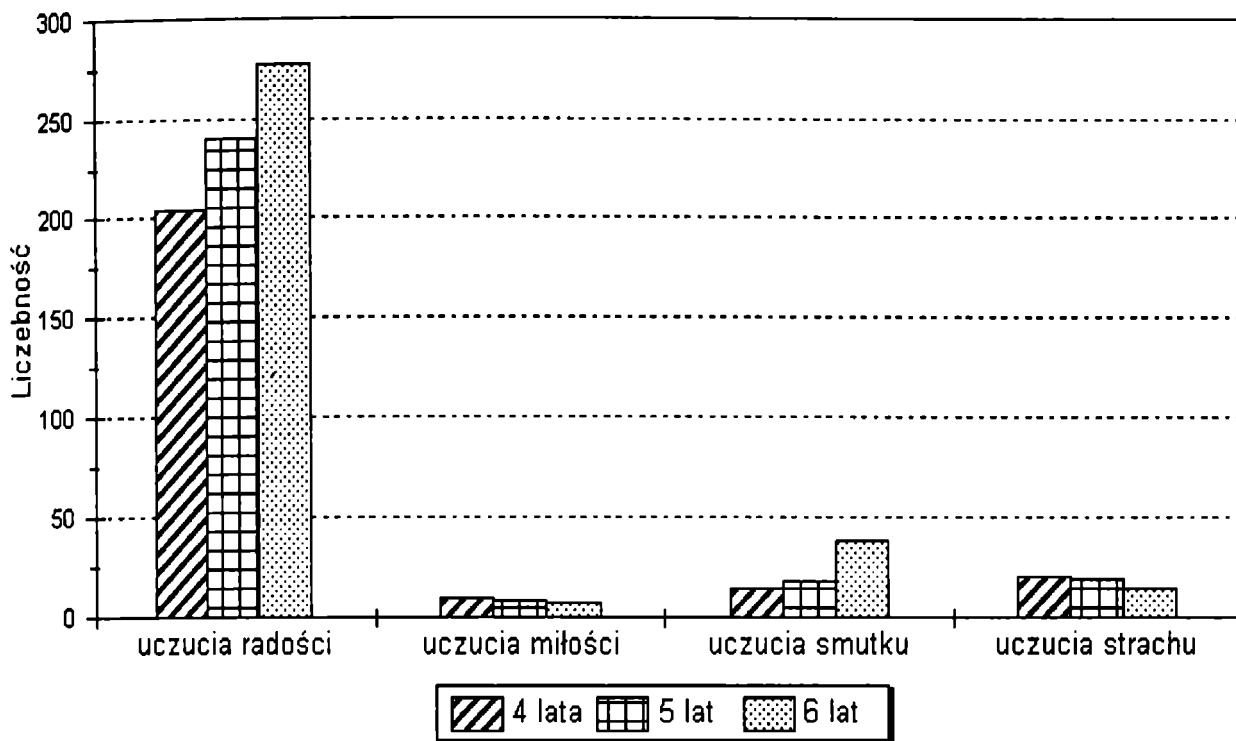
W swoich wypowiedziach zarówno dzieci jak i ich matki mówiły o uczuciach, które dzieci przeżywały w życiu religijnym. Są one wypadkową wielu czynników: historii życia, wychowania i aktywności własnej. W kształtowaniu uczuć religijnych istotną rolę odgrywa przyswajanie indywidualnych wzorców zachowań religijnych, jakie dziecko spostrzega u rodziców i w swoim najbliższym otoczeniu.

Warto zająć się tą problematyką, choćby co najmniej z dwu powodów. Poznanie genezy osobniczej czyli ontogenezy uczuć religijnych (uwidocznione w adekwatnym jej opisie pozwoli (1) lepiej zrozumieć uczucia religijne oraz (2) wskazać na różne rodzaje uczuć religijnych w życiu dziecka i jego rozwoju. Ponadto problematyka rozwoju uczuć religijnych ujawniająca bogactwo świata przeżyć religijnych dziecka, jest interesująca i mało zbadana.

Do szczególnego zajęcia się przedstawionym zagadnieniem skłania chęć zwrócenia uwagi na doniosłe znaczenie problematyki rozwoju uczuć religijnych otwierająca nowe horyzonty poznawcze w psychologii. Jest ona ważna zarówno dla rozważań teoretycznych, jak i praktyki wychowania dzieci.

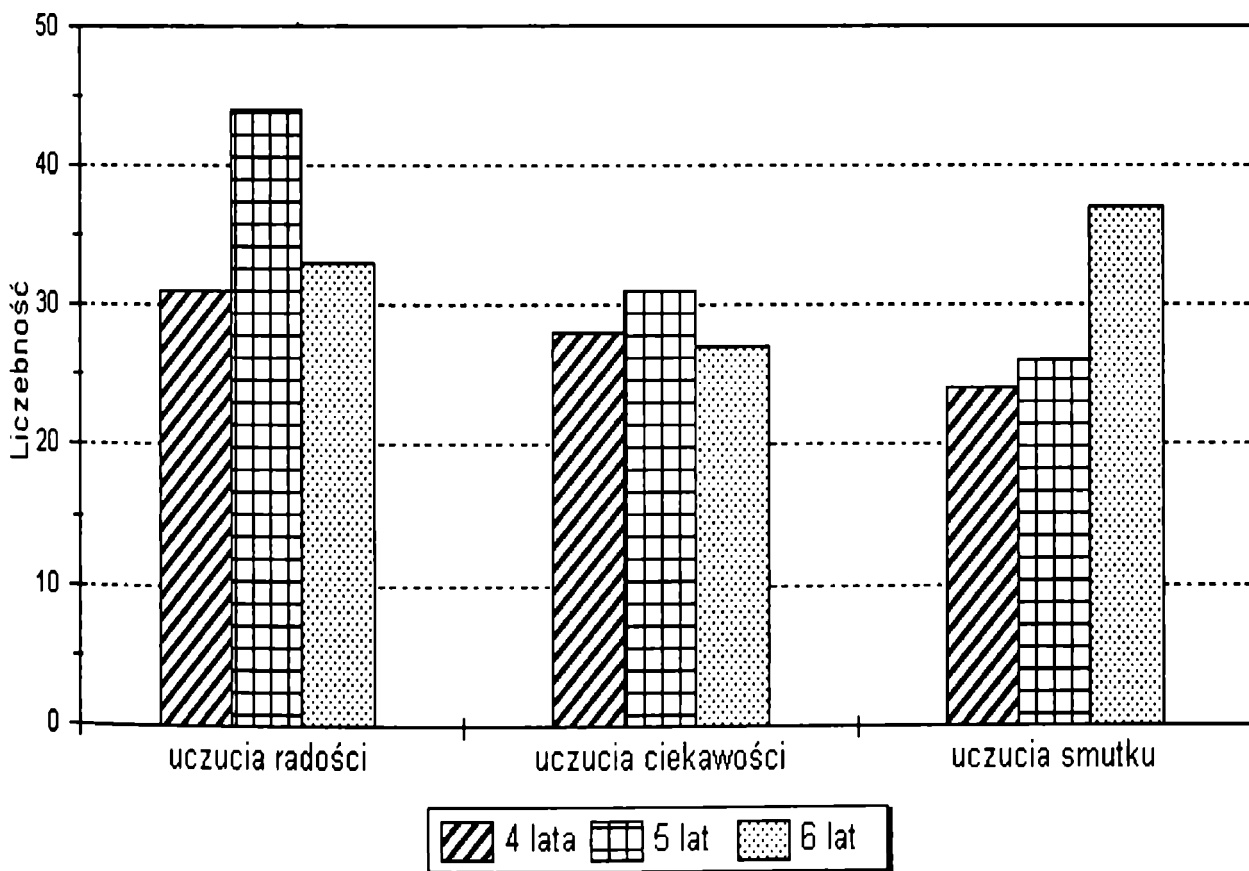
Rycina 1

Wybrane kategorie uczuć religijnych u dzieci – wypowiedzi dzieci

Rycina 2

Wybrane kategorie uczuć religijnych u dzieci – wypowiedzi matek

Rozkład liczbowy i procentowy wybranych kategorii uczuć religijnych
u dzieci 4, 5 i 6-letnich – wypowiedzi dzieci

KATEGORIA	WIEK	4	5	6	Σ
uczucia radości		204 28.3%	240 33.3%	277 38.4%	721 83.0%
uczucia miłości		10 40.0%	8 32.0%	7 28.0%	25 2.9%
uczucia smutku		14 20.0%	18 25.7%	38 54.3%	70 8.0%
uczucia strachu		20 37.7%	19 35.9%	14 26.4%	53 6.1%
Σ		248 28.5%	285 32.8%	336 38.7%	869 100.0%

Rozkład liczbowy i procentowy wybranych kategorii uczuć religijnych
u dzieci 4, 5 i 6-letnich – wypowiedzi matek

KATEGORIA	WIEK	4	5	6	Σ
uczucia radości		31 28.7%	44 40.7%	33 30.6%	108 38.4%
uczucia ciekawości		28 32.6%	31 36.0%	27 31.4%	86 30.6%
uczucia smutku		24 27.6%	26 29.9%	37 42.5%	87 31.0%
Σ		83 29.5%	101 36.0%	97 34.5%	281 100.0%

BIBLIOGRAFIA:

- Allport G.W. (1988). *Osobowość i religia*. Warszawa: IW PAX.
- Borowski W. (1920). *Wykład psychologii ogólnej w zastosowaniu do wychowania*, Warszawa: M. Arcta.
- Braun-Galkowska M. (1986). *Psychologia domowa*. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Bronfenbrenner U. (1970). O roli czynników społecznych w rozwoju osobowości, *Psychologia Wychowawcza* 1,2, 1-19, 141-161.
- Chlewiński Z. (1991). *Dojrzałość: osobowość, sumienie, religijność*. Poznań: W drodze.
- Dąbrowski K. (1996). *Multilevness of Emotional and Instincive Functions*. Lublin: TN KUL.
- Duprè L. (1991). *Inny wymiar*. Kraków: Znak.
- Eliasz A. (1993). *Psychologia ekologiczna*. Warszawa: PAN.
- Fanciulli J. (1931). *Czar dziecięctwa*. Warszawa: NK.
- Fisher K.W., Shaver P.R., Carnochan P. (1990). How Emotions Develop and How They Organize Development. *Cognition and Emotion*, 4, 81-127.
- Frijda N.H. (1986). *The Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frijda N.H. (1988). The Laws of Emotions. *American Psychologist*, 43, 349-358.
- Frijda N.H. (1992). The Empirical Status of the Laws of Emotion. *Cognition and Emotion*, 6, 467-477
- Goleman D. (1997). *Inteligencja emocjonalna*. Poznań: Media Rodzina of Poznań.
- Grzesiuk A. (1995). *Składnia wypowiedzi emocjonalnych*. Lublin: UMCS.
- Grzywak-Kaczyńska M. (1988). *Trud rozwoju*. Warszawa: IW PAX
- James W. (1958). *Doświadczenia religijne*. Warszawa: KiW.
- Kielar-Turska M. (1995). Rozwijający się człowiek - jak go widzi psycholingwista? W: J. Trempała (red.). *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*. Bydgoszcz: WSP, 13-28.
- Kozielecki J. (1991). *Z Bogiem albo bez Boga*. Warszawa: PWN.
- Maruszewski T., Ścigała E. (1995). Poznawcza reprezentacja emocji. *Przegląd Psychologiczny*, 3/4, 245-278.
- Pastuszka J. (1957). *Psychologia ogólna*. Lublin: TN KUL.
- Przetacznikowa M. (1987). Wiek przedszkolny. W: M. Żebrowska (red.). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN, 417-525.
- Rusecki M. (1989). *Istota i geneza religii*. Warszawa: Verbinum.
- Shaver P., Schwartz J., Kirson D., O'Connor, C. (1987). Emotion Knowlege: Further Exploration of a Prototype Approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1061-1086.

- Szuman S. (1968). *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Warszawa: PWN.
- Tyszkowa M. (1993). Ekologiczne uwarunkowania rozwoju psychicznego jednostki: propozycja interpretacji poznawczej. *Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej*, 2, 3-18.
- Vasta R., Haith M.M., Miller S.A. (1995). *Psychologia dziecka*. Warszawa: WSiP.
- Walesa Cz. (w druku). *Struktura religijności człowieka (analiza psychologiczna)*.
- Watts, F.N, Williams, M. (1996). *Psicologia della fede*. San Paolo: Alba.
- Wojtyła K. (1994). *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*. T. Styczeń (red.). Lublin: TN KUL.
- Wygotski L.S. (1995). Wczesne dzieciństwo. W: A. Brzezińska, T. Czub, G. Lutomski, B. Smykowski (red.). *Dziecko w zabawie i świecie języka*. Poznań: Zysk i S-ka, 16-53
- Zagórska (1994). Spostrzeganie ekspresji mimicznej przez dzieci. *Psychologia Wychowawcza*, 1, 1-10.
- Zagórska W. (1996). Pictorial Expression of Emotions – Mental Representations. *Polish Quarterly of Developmental Psychology*, 1, 63-68.

Sommario

L'articolo parla di sviluppo della problematica di sensibilità religiose dei bambini d'infanzia, da 4- 6 anni di vita. Si analizza qui, la sensibilità religiosa della gioia, d'amore, della curiosità della tristezza e della paura. P. Tatała è del parere, che la dinamica dello sviluppo delle sensibilità religiose, è strettamente legato con sviluppo generale della conoscenza e dell'emozioni del bambino.